

Preview van de tekst van Gerard Visser voor het boek 'Hortus Conclusus' van Ton Kruse

INDACHTIG DE LEEGTE

Natuur, mens en leegte

Bij zijn aanvaarding van de Nobelprijs voor literatuur in 1968 gaf de Japanse schrijver Yasunari Kawabata te kennen dat hij in zijn werk gestalte heeft trachten te geven aan de harmonie tussen natuur, mens en leegte. Vreemd aan dit drietal is voor ons Westerlingen de leegte. Als wij al van oudsher een omvattende driedeling kennen, dan is dat die van natuur, mens en God. In de wijsgerige traditie werd de metafysica in deze drie sferen onderverdeeld, elk behartigd door, wat werd genoemd, een *metaphysica specialis*, te weten kosmologie, psychologie en theologie. Tegenwoordig is deze driedeling ons niet meer vertrouwd, zij heeft verregaand plaatsgemaakt voor het tweetal mens en natuur, en dat terwijl de universitaire onderverdeling van natuurwetenschappen, menswetenschappen en geesteswetenschappen er nog wel aan herinnert.

Natuur, die zien we, overal om ons heen, desnoods door een microscoop, en als we niets meer zien omdat het te klein wordt, dan nog spreken we van golfjes of van deeltjes, om haar ons alsnog te kunnen voorstellen. Ook onszelf, de mens, zien we. Althans, in lijfelijke gedaante. Maar het geestelijke, dat ook deel van ons wezen uitmaakt, zoals het zien zelf, dat zien we niet. Wij kunnen ons van alles voor de geest halen, maar zowel het voorstellingsvermogen van herinnering of verbeelding als het geestelijke van de beelden die we zien, hun zin of betekenis, blijven onzichtbaar. Dat geldt niet minder voor de zintuiglijke waarneming van de dingen in het hier en nu. Zou ik niet weten wat een aquaduct is, dan zag ik misschien wel een bouwsel, maar geen aquaduct. Hoe ongrijpbaar de dimensie van zin of betekenis is, ervaren we als zij ontbreekt of wegvalt. De dingen zijn dan niet verdwenen, maar op de plaats van hun vanzelfsprekendheid gaapt een leegte.

Zo mag wellicht al een korte bezinning op het gegeven van het geestelijke iets van de vreemdheid van Kawabata's drieslag van natuur, mens en leegte wegnemen. Het geheel van het zijnde bestaat niet slechts uit mens en natuur, maar ook uit de *verhouding* van de mens tot zichzelf en de natuur, een verhouding die geestelijk van aard is. Wil ik een brug oversteken, dan vormen mijn lichaam en de brug zichtbare entiteiten, maar voor zowel mijn *intentie* als de *zin* van de brug geldt dat niet. Maar zijn die daarmee ook leeg? Gaat het aan het geestelijke vanwege zijn onzichtbaarheid gelijk te stellen aan leegte? Het is leeg in zoverre het niets tastbaars en zichtbaars bevat. Maar een intentie mijnerzijds blijft toch een iets? Op zijn minst een complex

proces in de hersenen? En geldt hetzelfde niet voor het begrip van wat dat is, een brug? Is dat geen bewustzijnsvoorstelling die resulteert uit genoemd proces en die bovendien in haar taligheid berust op waarneembare tekens?

Deze vragen en suggesties zijn kenmerkend voor de wijze waarop wij Westerlingen de werkelijkheid ervaren. Als de leegte geheimen kent waar wij niet van weten, als wij geneigd zijn ons zelfs tegen haar te verzetten, hangt dit samen met onze oriëntatie op de dingen, op waarneembare lichamen, entiteiten. Niet toevallig staan in de traditie van de filosofie ook het geheel van de natuur, het denkende wezen van de mens en de scheppende oorsprong van God als *substanties* te boek. Terwijl wij in het verleden een substantiële grond onder de voeten zochten in de universele voorstellingen van de dingen in de geest van God, doen wij dat thans door heel de werkelijkheid, de geestelijke inbegrepen, vanuit de natuur als een berekenbare werkingssamenhang van krachten te willen verklaren.

De andere ervaring in het Oosten mag blijken uit een citaat waar Kawabata zijn Nobelprijсреde mee besluit, aangehaald uit een biografie uit de dertiende eeuw over de dichtermonnik Myoe, geschreven door een discipel: 'Saigyō kwam vaak langs en sprak over poëzie. Zijn eigen kijk op de dichtkunst was, zei hij, verre van gangbaar. Kersenbloesems, de koekoek, de maan, sneeuw: geconfronteerd met heel die variëteit aan vormen van de natuur vulden zijn ogen en oren zich met leegte. En waren de woorden die dit opriep geen ware woorden? Als hij van de bloesems zong, waren de bloesems niet in zijn geest, als hij van de maan zong, dacht hij niet aan de maan. Als de gelegenheid zich voordeed, als de noodzaak daar was, schreef hij poëzie. De rode regenboog aan de hemel nam als de hemel kleur aan. Het witte zonlicht werd als de hemel helder. Toch was de lege hemel van zichzelf niet iets om helder te worden. Zij was niet iets om kleur te krijgen. Met een geest als de lege hemel gaf hij kleur aan al de verschillende scènes, zonder een spoor achter te laten. In zulke poëzie was de Boeddha, de manifestatie van de ultieme waarheid.'

Kawabata licht toe: 'Hier hebben we de leegte, het niets, van het Oosten. Mijn eigen werken zijn wel aangeduid als werken van de leegte, maar men mag dit niet verwarren met het nihilisme van het Westen.'¹

Het niets van het Westen en de leegte van het Oosten

¹Yasunari Kawabata, *Japan, the beautiful and myself*. Tokyo (Kodansha International Ltd.) 1971, pp. 42-41. Mijn vertaling is gebaseerd op de Engelse van Edward G. Seidensticker.

Wat bedoelt Kawabata met het nihilisme van het Westen? Dat is de existentiële ervaring van de afgrond, van het niets als het ontbreken van zin, de neerdrukkende ervaring en overtuiging dat het met het leven niets is, dat het geen uiteindelijke bestemming kent, dat het in de grond absurd is. Dit nihilisme vooronderstelt een ervaring die men in het Oosten in deze mate niet kent, de gebeurtenis, radicaal door Nietzsche gepeild, van de dood van God.

Saigyo en Kawabata ervaren het niets als leegte. We gebruiken de woorden niets en leegte meestal door elkaar, en dat veelal zonder probleem, maar het is zinvol het verschil na te gaan, als we het onderscheid willen proeven tussen de ervaring van het niets of de leegte in het Westen en die in het Oosten. Niets wil zeggen: niet iets. Zoals het duister het licht, zo vooronderstelt het niets het iets. Niets is het tegendeel van iets. Leegte is het tegendeel van volte. Dat lijkt op hetzelfde neer te komen: waar eerst iets was is nu niets, waar eerst volte was is nu leegte. Maar met niets en iets is het betekenisveld van leegte en volte niet uitgeput. Leegte en volte zijn verbonden met de werkwoorden *legen* en *vullen*. Daarmee roepen ze het beeld op van de leegte als een ruimte die zich potentieel vult.

Niets wil zeggen: niet iets. Dit iets, dat er niet meer is, is in het nihilisme van het Westen de christelijke God. Ook dit wijst op een belangrijk verschil. Het niets is hier een *relatief* niets, in zoverre God wel verdwijnt, maar voor de twee resterende substanties, de mens en de natuur, geldt dit allerminst. Voor menigeen is er van de weeromstuit nog alleen maar natuur en de mens waant zich, in zijn exploitatie van de natuur, heer der aarde. Maar dat is één tendens. Alternatief is dat het niets wordt toegelaten en doorgemaakt en de ervaring van het nihilisme in het Westen voeling krijgt met de ervaring van de leegte in het Oosten. In een wijsgerige, poëtische en spirituele herbezinning is dit inderdaad gebeurd. Maar realiseren we ons eerst het eigene van de ervaring van het niets in het Oosten. De leegte in zowel de taoïstische als de boeddhistische ervaring is, anders dan die in het Westen, geen relatief, maar een *absoluut* niets. Dat wil niet zeggen dat het met het niets volstrekt niets is², maar dat het niets alles overstijgt, alles doortrekt en leeg maakt. Zelfs het licht van de zon. Voor Saigyo althans is niet alleen de hemel leeg, ook hij zelf is idealiter zo leeg als de hemel, en de kersenbloesems, de regenboog en de maan nemen kleur aan dankzij de leegte van de hemel.

² Het volstekte niets – niets is niets – heet in de Westerse logica *nihil negativum*, in onderscheid met *nihil privativum*, een niets waar eerst een iets was of een iets dat tot niets is geworden. Een niets dat ook 'iets' is, kent en erkent onze logica niet, het druist in tegen de wet van de tegenspraak.

Is het raadsel van het universum met de theorie van de oerknal opgelost? Niet als het aan de oerknal ligt, want de vraag blijft waar die onvoorstelbare concentratie energie vandaan komt. Maar evenmin als het aan de leegte ligt, want ook die was er al, voordat het heelal ontstond. Of het universum nu in evenwicht verkeert of steeds verder uitdijt, om ten slotte te imploderen, uitwendig beschouwd blijft het door een oneindige leegte omgeven. Maar ligt innerlijk beschouwd niet ook de energie om het heelal heen, die zich na miljarden jaren in ons ontpopt heeft als de geest die zich over zijn herkomst buigt en geconfronteerd ziet met de leegte? Hoe verhouden zich leegte en beginpunt? Uitwendige en innerlijke leegte? Duizelingwekkende vragen. Maar ik opper ze alleen vanwege de verwantschap tussen de oerverhouding waar deze vragen op doelen en de aandacht voor de leegte in het Oosten.

Vorm is leegte, leegte is vorm

Wat is het verschil tussen de ervaring van het niets in het Westen en die van het Oosten? *Het nihilisme van het Westen heeft niets met de leegte, terwijl het niets in het Oosten een bevrijdende leegte behelst.* Ik zal proberen dit laatste aan de hand van een voorbeeld nader te verkennen.

En wat houdt dat in, het hart?

Dat is het geluid van de bries in de pijnboom
daar in het schilderij.

In zijn commentaar op deze versregels, die hij aanhaalt van een religieus dichter uit de veertiende eeuw, merkt Kawabata op: 'Dit is de geest van de schilderkunst in het Oosten. Het hart van de inkt schilderkunst is gelegen in ruimte, in afkorting, in wat ongetekend blijft. In de woorden van de Chinese schilder Chin Nung: "Je schildert de tak goed, en je hoort het geluid van de wind."³ Maar is deze esthetische ervaring ons niet vertrouwd? Wij kennen dit toch ook, dat het ene zintuig het andere wekt? Dat je bij het zien van een goed geschilderde tak de wind hoort die door de boom waait? Dat is zeker zo en Kawabata zal ook geen probleem met een associatieve verklaring hebben. Maar wel is er een cruciaal verschil bij de vraag naar de bron. Die is voor ons uitsluitend gelegen in het causale verband tussen indrukken en verbeelding, terwijl in het Oosten de leegte nog om natuur en mens heen ligt en het spel van associaties pas de benodigde ruimte geeft. Ik zal dan ook straks een naam voorstellen die het associatieve bij deze ruimte onderbrengt. De Chinese inkt schilder is terughoudend.

³ Ibid., p. 54.

Hij geeft de voorkeur aan een suggestie en is daarbij niet alleen bedacht op wat hij tekent, maar ook op wat hij niet tekent, op wat hij leeg en vrij laat.

In het *Prajñāparamita hartsoetra*, dat als de kern beschouwd wordt van de boeddhistische leer, heet het: 'vorm is leegte, leegte is vorm'.⁴ Bij vorm, *rupa* in het Sanskriet, mogen we aan alles denken dat in een materiële of lichamelijke vorm, een concentratie van energie, verschijnt, inbegrepen de taal, de woorden, de namen. De standaardvertaling met 'vorm' is mede zo veelzeggend, omdat zij ons terugverwijst naar het Griekse denken, dat bij Aristoteles het wezen van de dingen vereenzelvigd met de *morphè*, de verschijningsvorm, en daarmee de ontische en oculaire inslag vestigt van onze cultuur. Het woord *sunyata* betekent in de oudste boeddhistische geschriften het tegendeel van het aanwezig zijn waar de Griekse grondwoorden op duiden, namelijk 'niet aanwezig zijn'. Naderhand heeft het de betekenis van leegte gekregen in de specifieke zin van het 'niet een zelf', het 'leeg van een zelf' zijn. Zo is de tak goed geschilderd als zichtbaar wordt dat hij niet op zichzelf bestaat, maar vervuld is van heel het universum.

Afgezien van de leegte van de verschijningsvormen heeft *sunyata* ook betrekking op de oorsprong van het zijn. De leegte is alomvattend en alles doordringend. Bovendien duidt het woord op de weg waarlangs wij één kunnen worden met de bron, het *nirvana*. Saigyō, wiens ogen en oren zich vulden met leegte bij de aanblik van de vormenrijkdom van de natuur, was zenboeddhistisch priester. Het zenboeddhisme is de vrucht van de ontmoeting tussen het mahajana-boeddhisme, dat het verlichtingsideaal van leegte uitdroeg, en het Chinese taoïsme. Ook in dit laatste werd de afgrond van de eeuwige oorsprong, *Tao*, als leeg beschouwd. 'De Tao is leeg. Zo leeg dat wat je er ook in doet, hij toch niet vol raakt.' En ook hier heet het voor de weg naar het hart, de innerlijke weg die de mens dient af te leggen: 'Zoek de hoogste leegte, bewaar de diepste stilte.'⁵

Als vorm leegte is, is ook een tak leegte. De tak is leegte omdat hij niet zelfstandig is, een relatief bestaan lijdt, slechts is wat en hoe hij is bij de gratie van al het andere. Zo betekent leegte volte. We hoeven inderdaad maar aan de seizoenen te denken om te ervaren hoe het leven van de tak vervuld is van de levensstroom van het universum. Zoals het in het gedicht 'Grote beuk' van H.H. ter Balkt heet:

⁴ Zie onder meer: Thich Nhat Hanh, *Vorm is leegte, leegte is vorm. Commentaar op het Prajñāparamita hartsoetra*. Rotterdam (Asoka) 2009.

⁵ Lao Zi, *Het boek van de Tao en de innerlijke kracht*. Vertaald en toegelicht door Kristofer Schipper. Amsterdam /Antwerpen (Augustus) 2010, pp. 29, 53 (hoofdstuk 4 en 16).

'(...) in de zomer fluistert nog
de witte sneeuwjacht in zijn blad en bronzen herfst
omarmt stormend zijn schors in de meimaand.'⁶

Maar opnieuw, dit is ons blijkbaar niet vreemd. En is dat geen geforceerde stap, vorm met leegte vereenzelvigen op grond van zijn relativiteit? Was dit de enige grondslag, dan zou de gelijkstelling van vorm en leegte inderdaad verregaand een bedenksel onzerzijds zijn. Dan zou heel de ervaring ook uit niet meer dan subjectieve associaties bestaan. Maar noch het een noch het ander is in het Oosten het geval, omdat de bron, waar alle vormen hun ontstaan aan danken, zelf leegte is. De grote leegte wordt zij wel genoemd. De hartsoetra zegt dan ook niet alleen: vorm is leegte, maar ook: leegte is vorm. In de gebruikelijke lezing herhaalt het laatste louter het eerste en wil de gelijkstelling zeggen dat de zichtbare vormen een vergankelijke manifestatie zijn van de onzichtbare en onvergankelijke stroom van het leven. Maar deze lezing blijft aan de oppervlakte, omdat Saigyo's woorden op nog iets anders wijzen, *dat namelijk de leegte zelf in de vormen vorm krijgt, zichzelf vorm geeft*. Saigyo's kersenbloesems zijn niet slechts leeg omdat ze een golfje vormen in de stroom van het leven, ze zijn ook leeg omdat zij hun kleur danken aan de leegte van de hemel. De hemel is zowel de atmosfeer, die het zonlicht ontvangt en verspreidt, als ook een canonieke aanduiding voor de grote leegte.

Het gaat niet aan de gelijkstelling van vorm en leegte als vanzelfsprekend aan te nemen. Want als er iets niet vanzelf spreekt, dan is het wel deze gelijkstelling. Zij vormt dan ook veeleer een wenk en een uitnodiging tot overpeinzing. In zowel de Griekse filosofie als de Joods-christelijke religie wordt aan de levende wezens een ziel toegekend. Het boeddhisme ontkent weliswaar het bestaan van een ziel en houdt het bij karma, maar de discussie over de vraag of wij niet toch een onverwoestbaar zelf bezitten is ook onder boeddhisten nooit verstomd. Ik merk dit op omdat zich in de overdenking van de woorden van Saigyo een derde standpunt meldt, dat de vorm en het zelf niet beaamt ten koste van de leegte (gevaar van het Westen) of de leegte ten koste van de vorm en het zelf (gevaar van het Oosten), maar de vorm en het zelf affirmeert als een telkens eigen *vorm van de leegte*

Eerder sprak ik van het alternatief van een herbezinning, in de ervaring van het nihilisme van het Westen. Welnu, het is dit derde, subtiele standpunt dat zich ook in deze herbezinning aandient. Een voorbeeld ervan biedt dit kleine poëem van Chris van Geel, dat de dichtergeest van Saigyo de hand reikt:

⁶ H.H. ter Balkt, *Laaglandse hymnen*. Amsterdam (De Bezige Bij) 2003, p. 122.

WIND

Elke boom is een bijna andere
 open mond van de wind,
 luisterende stemmen ieder blad,
 iedere stam, ieder lied.⁷

Van Geel was geen boeddhist en evenmin gelovig christen. Voor het spirituele inzicht dat dit gedicht verwoordt volstaat zijn poëtische gevoeligheid, naast het besef dat een boom niet zomaar een boom is. Een Japans spreekwoord luidt: **je breit niet alleen de draad, maar ook de lucht**.⁸ Opent niet ook dit gedicht juist deze blik op de boom? De zich uitspreidende takken geven vorm aan de boom, maar ook, weidser gedacht, aan de lucht. Ze vormen een open mond van de wind. Raakt de lucht in beweging, dan krijgt ze stem dankzij de boom. En gelet op het beeld van luisterende stemmen is zowel de boom als elke twijg en elk blad bovendien een open oor.

Nu begrijpen wij deze beelden als metaforen. Open mond van de wind is niet letterlijk maar figuurlijk bedoeld, overdrachtelijk, en daarmee oneigenlijk. De boom met zijn vertakkingen *is* geen open mond van de wind, maar kan daarmee worden vergeleken. De boom is alleen een mond in onze verbeelding. Toch zegt het gedicht dat elke boom een bijna andere open mond van de wind *is*. Gesteld dat dit 'is' niet synoniem is met 'lijkt', doorbreekt het beeld dan niet de oppositie van eigenlijk en oneigenlijk? Raakt het niet aan de grondervaring van het Oosten, dat het enig eigenlijke van de boom zijn leegte is, die vorm krijgt in zijn relaties?

Een boom is vanzelfsprekend en al wat zijn vanzelfsprekendheid te buiten gaat zijn we geneigd fantasie te noemen. Maar ook het vanzelfsprekende heeft zich ooit geopenbaard, in een *praktische* verhouding tot de boom, waarin de aandacht uitgaat naar het nut, en een *theoretische* die gericht is op classificatie. Daarvan getuigt een bondige definitie als: overblijvende plant met een verhoude stam en een kroon of kruin. Maar een gedicht is vrucht van een *poëtische* verhouding tot de boom, waarin hij zich vrij in al zijn hoedanigheden vermag te manifesteren. In Van Geels gedicht openbaart de boom zich als een open mond in zijn levende relatie met de wind.

Hier dient zich opnieuw een derde gezichtspunt aan, dat van de open mond niet als *letterlijk* – de boom is het niet echt – of *figuurlijk* – hij is het alleen in fantasie –, maar als beeld waarin zich een *manifestatiewijze* van de boom *openbaart*, namelijk dat

⁷ Chr. J. van Geel, *Uit de hoge boom geschreven*. Amsterdam (G. A. van Oorschot) 1974, p. 20

⁸ Dit spreekwoord kwam ik tegen in de film *Megane* uit 2007 van Naoko Osigani.

hij de wind stem geeft zoals de klankholte van de mond dat met de adem doet. Verbeelding houdt in: *aan het licht brengen*. Dat geldt ook als het beeld illusie blijft, zoals in droom of fantasie. Maar Van Geels gedicht openbaart een werkelijke en zelfs *wezenlijke* hoedanigheid van de boom, die zich te kennen geeft als we naar de grond van de vergelijking vragen. Wat hebben mond en boom gemeen? Gemeenschappelijk is het fenomeen van een *resonantieruimte*. Anders dan de praktische verhouding, die is gericht op nut, en de wetenschappelijke, die uit is op classificatie of verklaring, zint de poëtische verhouding, net als de wijsgerige, bij voorkeur op het oorspronkelijke en integrale wezen. Als het gedicht afsluitend ook het eigen lied op één lijn stelt met een boomblad, geeft het ter overweging of niet elk zijnde in deze zin begrepen zou kunnen worden: niet meer (metafysisch) als *substantie* – evenmin (modern) als product van *associatie* –, maar (oorspronkelijk) als *resonantie*.

Associëren is het gebeuren waarbij een voorstelling een andere voorstelling wekt en een verbinding of synthese tot stand komt. Maar vraagt dit gebeuren, zoals ik eerder opperde, niet om een ruimte die om de betrokkenen heen ligt, zodanig dat het een het ander op kan roepen en hun samenklank weerklank vindt in het gedicht? Anders dan associatie maakt resonantie op deze elementaire voorwaarde attent. En vormt wat ik hier resonantieruimte noem, niet inderdaad een eenheid van leegte en volte, van luisteren en stem geven? Een beeld voor het uitwendig zichtbare deel van het gehoororgaan is oorschelp. Martinus Nijhoff overwoog voor zijn bundel *Vormen* uit 1922 aanvankelijk de titel *Schelpen*.

Vormgegeven leegte

Een zin voor het bevrijdende van de leegte is onze spirituele traditie niet geheel vreemd, al laat zich maar één denker noemen die hem uitgesproken bezat, en dat is Meister Eckhart. In de preek *Beati pauperes spiritu*, waarin hij zijn ultieme uitleg geeft van Jezus' oproep tot armoede van geest, heet het: 'in het doorbreken, waar ik leeg ben van mezelf en van Gods wil en van al Zijn werken en van God zelf, daar ben ik boven alle schepselen en ben noch God noch schepsel'.⁹ Denken we aan de substanties natuur, mens en God, dan doelt Eckhart hier op een staat van het gemoed waarin elk van deze drie is doorbroken en leeg gemaakt. Zo dienen we elke voorstelling van God los te laten. 'God is noch zijn, noch intellect, noch onderkent Hij

⁹ Meister Eckhart, *Over God wil ik zwijgen II Preken*. Vertaald door C. O. Jellema. Groningen (Historische Uitgeverij) 2001, p. 16.

dit of dat. Daarom is God leeg van alle dingen, en daarom is Hij alle dingen.¹⁰ Omdat God in zijn leegte alle dingen is, zijn ook de schepselen zelf in zich nietig en leeg, inbegrepen wij mensen, zij het dat onze leegte één is met die van God.

En wat is de aard van deze leegte in God en in de grond van de ziel? Eckhart heeft er indringende beelden voor als wijdte, zee, woestenij, maar het belangrijkste is dat hij haar in haar diepste wezen beschouwd heeft als een pure *ontvankelijkheid*. De onkenbare grond van de godheid in God noemt hij, in het Middelhoogduits waarin hij preekte, 'ein enpfenclichez' – 'iets ontvankelijks'.¹¹ En ook voor het lege gemoed gebruikt hij deze naam. Zo vertelt hij in een preek hoe een gelovige hem vraagt, of men dan inderdaad, nadat men alles heeft losgelaten, in duisternis en onwetendheid dient te staan, en wat die duisternis dan is, hoe hij heet, wat zijn naam is. Waarop Eckhart antwoordt: 'Die naam is niets anders dan een mogelijke ontvankelijkheid, waaraan het zijn niet ontbreekt, (...), een ontvankelijkheid waarin je vervolmaakt moet worden.'¹² Zo kan hij, wat hij van de leegte in God zegt, ook het lege gemoed toeschrijven: 'De ziel is alle dingen.'¹³

In een rede uit 1950 verklaart de Duitse kunstenaar Willy Baumeister: 'De Oost-Aziaten en Meister Eckhart hebben de voorbereidende leegte gekend. Eckhart verzoekt zelfs God uit hem weg te gaan, opdat er geen onderscheidenheid meer in hem rest.'¹⁴ De uitdrukking 'voorbereidende leegte' herinnert aan Saigyō, wiens geest 'als de lege hemel' kleur geeft aan de dingen. Overigens is Eckhart daarmee nog geen boeddhist. Natuur, mens en God maakt bij hem niet plaats voor natuur, mens en leegte, veeleer vormt de leegte een open midden tussen natuur, mens en God. De leegte manifesteert zich, met andere woorden, niet alleen in natuur en mens, maar ook in God. Nog weer anders gezegd, de leegte is ook de sfeer van het vrij stromen van de onbaatzuchtige liefde Gods.

Vorm is leegte, leegte is vorm. We zagen dat het tweede geen loutere herhaling hoeft te zijn van het eerste. 'Leegte is vorm' beduidt dat de leegte ook bron van de vorm is, niet alleen als de ruimte die zij geeft aan de levensstroom, maar ook concreet als de leegte die voor zichzelf een vorm vindt. Aan dit verbond van vorm en leegte voegt Eckharts denken nog een aspect toe, dat alleen al van gewicht is omdat het Oost en West onderling in harmonie kan brengen. De vorm ontplooit zich in de

¹⁰ Ibid., p. 13.

¹¹ Zie mijn: *Gelatenheid. Gemoed en hart bij Meister Eckhart*. Amsterdam (SUN) 2008, p. 85.

¹² Eckhart, *Over God wil ik zwijgen II*, p. 73.

¹³ Ibid., p. 194.

¹⁴ Willi Baumeister, *Das Unbekannte in der Kunst*. Keulen (DuMont) 1960, p. 200. Zie ook: *Gelatenheid*, p. 224.

bedding of ontvangstruimte van de leegte. Maar geldt omgekeerd niet ook, *dat de leegte de vorm behoeft*? In onze religieuze traditie spreekt dit aspect uit het mysterie van de incarnatie, de menswording Gods in Christus, die Eckhart universeel heeft uitgelegd als Godsgeboorte in de ziel. Getuigt echter de herbezinning die in kunst en poëzie heeft plaats gevonden niet van een zelfde verhouding? *Laat zij de leegte niet toe in het hart van de vorm, in plaats van zich af te schermen van de leegte met de vorm of de vorm te veronachtzamen ter wille van de leegte?*

De zin voor het bevrijdende van de leegte, die eigen leek aan het Oosten, heeft in de twintigste eeuw stevig wortel geschoten in het Westen, niet alleen bij beeldend kunstenaars, maar ook in de poëzie. In de eerste van zijn tussen 1912 en 1922 geschreven *Duineser Elegien* schrijft Rainer Maria Rilke:

Weet je het nu *nog* niet? Werp vanuit je armen de leegte
de ruimten in die wij ademen; misschien dat de vogels
de verruimde lucht dan voelen met inniger wiekslag.

De dichter gaat na wat hem als dichter te doen staat en dan verbaast hij zich er over dat hij het belangrijkste nog altijd niet heeft geleerd: het verruimen (*erweitern*) van de ruimten waarin het leven leeft. Hij kan die verruimen door er met een weids gebaar van de armen de leegte in te werpen. Baumeister benadrukte de leegte in de kunstenaar zelf als voorwaarde om scheppend te kunnen zijn. Daar stemt bij Rilke dit beeld van de wijd geopende armen mee overeen. Bovendien gaat zijn aandacht naar de leegte uit die ook de dingen, de planten, de dieren behoeven. Aan beide dimensies van de leegte mogen we denken, als Hans Faverey schrijft, in het afsluitende gedicht van zijn laatste bundel, *Het ontbrokene*, uit 1990:

Zonder begeerte, zonder hoop
op beloning, ook niet uit angst voor straf,
de roekeloze, de meedogenloze schoonheid

te fixeren waarin leegte zich meedeelt,
zich uitsprekt in het bestaande.

Eigen aan het Oosten is de aandacht voor de leegte, terwijl het Westen blindvaart op het hiërarchische schema van vorm en stof, subject en object, van de mens die eigenmachtig zijn werkelijkheid creëert. Maar is het niet naar de geest van de leegte dat hij ons op den duur bevrijdt van deze fixaties en van de tegenstelling tussen Oost en West? In de voorafgaande paragraaf diende zich tot tweemaal toe een derde standpunt aan. Het primaat dat wij toekennen aan het scheppen van vormen

gaat terug op de Grieken. Aristoteles definieerde de ziel als het vormgevende beginsel van het lichaam. Het boeddhisme echter verklaart alle vormen voor leeg, het ontkent ook het bestaan van een ziel, van een zelf, en kent het primaat toe aan de leegte. Maar gaven Saigyo's woorden en het gedicht van Van Geel ons geen voeling met een derde optie? Voor Saigyo waren de vormen van de natuur even zo vele manifestaties van de leegte. Zijn die manifestaties dan geen *vormgegeven leegte*? Geeft inderdaad de boom als open mond van de wind geen vorm aan de lucht?

Maar bezielen, vormgeven, scheppen, verplaatst dat het zwaartepunt niet alsnog naar de mens? Het is de dichter die de boom ziet en de wind hoort en zich de boom associatief verbeeldt als een open mond. Ook in de bezinning op de status van dit beeld diende zich een derde standpunt aan. De boom is niet letterlijk een open mond, maar het beeld is evenmin louter fantasie, het *openbaart* een *manifestatiewijze* van de boom: hij geeft de wind stem. Hoe vermag de boom dit? Als vormgegeven leegte. Hoe vermag het gedicht dit te openbaren? Daar geeft het zelf antwoord op, als het heet: 'luisterende stemmen ieder blad, iedere stam, ieder lied'. Het lied zelf is bij uitstek een luisterende stem, het stem krijgen *dankzij* een luisteren – naar de stem van de boom, naar de stem van de taal – en het luisterend maken *van* een stem – het lied dat een hoedanigheid van de boom openbaart. Het lied is geen eigenmachtige vorm. Het legt – in het hart van de verbeelding – een ontvankelijkheid bloot die het deelt met de boom, en het vermag dit – in de grond – *dankzij* deze zelfde ontvankelijkheid. Het geeft vorm *aan* de leegte mede *dankzij* de leegte. Vormgegeven leegte, we kunnen dit ook, zoals ik eerder deed, een resonantieruimte noemen.

De passage over Saigyo, die voor hem het onderscheid tussen de ervaring van het niets in Oost en West het duidelijkst laat zien, vormde het besluit van Kawabata's Nobelprijzrede. Maar al eerder in de rede heet het ten aanzien van de zendiscipel die een staat van onbewogenheid heeft bereikt: 'Hij vertrekt uit het zelf en betreedt het domein van het niets. Dit is niet het niets of de leegte van het Westen. Het is veeleer het tegendeel, een universum van de geest waarin alles vrij met alles communiceert, grenzen overschrijdend, eindeloos.'¹⁵

In onze beeldspraak heet fantasie al snel gebakken lucht. Maar dan betreft het een verbeelding die geen contact heeft met het verbeelde. Open mond van de wind, in Van Geels ervaring is dat een beeldspraak van de boom zelf. Zoals hij het in een ander klein gedicht verwoordt:

¹⁵ Y. Kawabata, *Japan, the beautiful and myself*, p. 56.

Boom is beeldspraak van de ruimte,
 lichaam van het ongewisse
 voorzover zijn zwijgen reikt.¹⁶

De revolutie in de kunst

In het slotgedicht 'Winternacht' uit de bundel *Halfklare hemel* uit 1962 luistert Tomas Tranströmer naar de storm die, zo heet het in de eerste strofe, zijn mond aan het huis zet en blaast om toon te maken. Ook hier het beeld van een klankruimte, nu voor het huis. In de strofen die volgen gaat hij na hoe het kind de nachtelijke storm ervaart en hoe het huis hem ondergaat. Je hoort het kraken, als het heet: 'En het huis voelt zijn sterrenbeeld van spijkers/dat de muren samenhoudt.' In de slotstrofe wendt hij zich van het natuurfenomeen naar een andere storm.

Over de wereld trekt een ernstiger storm.
 Hij zet zijn mond aan onze ziel
 en blaast om toon te maken. Wij vrezen
 dat de storm ons leegblazen zal.¹⁷

Het lijkt slechts een negatief beeld. Van de voortgaande exploitatie van natuur en mens? Van de info-orkaan die over de aardbol raast en die gestaag de zielen uitholt? Maar de leegte heeft hier stellig een dubbele zin. Want schrikken wij niet ten onrechte voor haar terug? Is een innerlijke leegte niet de eerste voorwaarde voor echte communicatie en inspiratie?

In onze verhouding tot de leegte bevinden wij ons wereldwijd op een grensvlak, zoals ook de titel 'Halfklare hemel' bij Tranströmer suggereert. Voor menigeen zal in de beeldende kunst het schilderij *Zwart vierkant* van Kasimir Malevitsj uit 1915 de grens het scherpst markeren. Een markant voorbeeld is ook Yves Klein, die in 1958 een volledig wit geschilderde galerie, waar verder niets was opgehangen, ...

... einde van deze preview

¹⁶ Chr. J. van Geel, *Het zinrijk*. Amsterdam (G. A. van Oorschot) 1975, p. 132.

¹⁷ Tomas Tranströmer, *De herinneringen zien mij. Verzamelde gedichten / Memoires*. Vertaling en nawoord Bernlef. Amsterdam (De Bezige Bij) 2011, p. 80.